

Typologie ateismu

Co znamená být bez vyznání?

Česká republika představuje evropskou anomálii tím, že se výrazná většina jejího obyvatelstva identifikuje jako lidé "bez vyznání." Tato položka ve výzkumech se příliš snadno vykládá jako ateismus. Historickou sondou a pojmovou analýzou této sebeidentifikace a typů ateismu se zde chceme dopracovat lepšího pochopení, co vlastně skrývá.

Původ výrazu "bez vyznání"

Slovo *vyznání* původně znamená akt. Vyznává se víra asi tak, jako se vyznává láska mezi partnery. Až sekundárně se vyznání stává textem a nakonec organizací. V reformačním kvasu v 16. stol. někteří již nemohou sdílet obecnou křesťanskou víru a píší své vlastní partikulární konfese a soubory článků víry.[1] K nim se pak výslovně přiznávají náboženské organizace. Ty se verbálně stávají konfesemi a pak už má smysl otázka "V jaké jsi konfesi?", resp. "Jakého jsi vyznání?". Označuje se tím příslušnost k jednotlivým větvím křesťanstva nebo přímo k jednotlivým náboženským organizacím či denominacím, nejprve jen v rámci křesťanství, později za touto hranicí. Kdyby už v reformačních časech mohla zaznít sebeidentifikace "bez vyznání", mohlo by to tehdy znamenat, že se tím deklaruje nepřislušnost ke kterékoli partikulární konfesi, ale mohlo by jít o přiznání k obecné víře. Římskokatolická církev se vůči alternativním vyznáním zpočátku vymezovala jako obecná křesťanská víra proti partikulárním "výběrům" věroučných článků, tedy (z jejího hlediska) herezím. [2] Záhy přejímá jejich sebehodnocení a vystupuje jako jedna z konfesí vedle ostatních, jako pravdivé vyznání vedle nepravdivých. Dochází ke konfesionalizaci [3] (případně denominalizaci) křesťanství. Pak už stojí katolická konfese vedle pravoslavné, anglikánské, luterské a rovněž židovské či muslimské.

V té době se zároveň v duchu osvícenského absolutismu správy vyznání ujímá stát. Své vyznání si neurčují obyvatelé jako svrchovaní jedinci. Stát souhlasem, uznáním, povolením či jinak formulovaným aktem umožňuje veřejnou existenci konfese. Vznik a zánik konfese byl v rukou absolutistického státu. Výraz "bez vyznání" takto dospívá k novodobému významu. Bez vyznání je nakonec každý, kdo není členem povolené konfese podle odlišných poměrů v jednotlivých křesťanských zemích.

Dnešní výskyt a hledání významu

V běžném hovoru lze občas vypožorovat nereflektované a významově neurčité užití výrazu "bez vyznání," ať jako sebeidentifikaci nebo jako označení postoje jiného člověka. V religionistické literatuře dnes už toto sousloví vzhledem k jeho spíše právnímu významu není časté. Pro českou situaci je však mimořádně důležité, protože se prozatím každých deset let vyskytuje ve sčítání lidu jako jedna z možných odpovědí na otázku po náboženské příslušnosti. [4] A protože je to právě pozice, k níž se hlásí přesvědčivá většina českého obyvatelstva, je potřebné vyjasnit, jak se ve výsledcích sčítání vyskytuje, jaký trend vykazuje a jak souvisí s jinými postoji. Religionistika reflektující českou situaci se tomuto tématu nemůže vyhnout. Nejdůležitější bude pochopit, jaké konkrétní postoje tato položka pokrývá.

Odpověď "bez vyznání" v posledních třech sčítáních lidu

Jak vyplývá ze srovnávací tabulky poskytnuté Českým statistickým úřadem (ČSÚ),[5] připouští se výskyt tří možností. Označí-li se respondent za věřícího, může se jednak hlásit k některé z registrovaných církví či náboženských společností,[6] nebo může (v posledních dvou sčítáních) vyplnit libovolné jiné vyznání a tato identifikace přepadne do položky *Ostatní*. Pouze v podrobnějších přehledech, které nejsou běžně dostupné, je tato skupina členěna. Jako třetí možnost se implicitně předpokládá, že respondent není věřící a přihlásí se k variantě *Bez vyznání*. Nutno dodat, že v létech po změně režimu je odpověď na otázku po vyznání (spolu s otázkou na národnost) dobrovolná, a následkem toho se navíc objevuje čtvrtá - jak se ukazuje - významná skupina sčítaných obyvatel, u které se uvádí *Nezjištěno*.

K přístupu ČSÚ nutno přičinit metodologické poznámky. Užívání pojmu víra, resp. věřící osoby v těchto souvislostech je značně zavádějící, protože slovo víra nemá všeobecně uznávaný význam. Může se mýlit víra jako osobní vztah oddanosti a důvěry v převládajícím biblickém smyslu. Může ale také jít o obecně náboženský postoj, o osobní uznání nějakých myšlenek, které nejsou exaktně ověřitelné (nelze říct, že jde o vědění), ale mohou sloužit jako životní orientace. A může jít o dogmatickou víru, tedy o poslušné přijetí pouček předkládaných náboženskou autoritou.

Český statistický úřad převzal výraz, který měl kdysi přesný právní význam. Dnes si ale zjevně odpověď *Bez vyznání* volí velmi rozdílné okruhy těch, kdo se nehlásí k registrovaným ani neregistrovaným náboženským směrům a uskupením. Vedle deklarovaných ateistů, jejichž počet v době posledního sčítání lidu lze na základě souběžných výzkumů odhadnout na 10%, je to prakticky polovina obyvatelstva, která se nehlásí k žádnému vyznání, ale ani k ateismu. Dosud chybí pečlivý religionistický výzkum, který by tuto heterogenní skupinu podrobně prozkoumal. Lze však předpokládat, že (ovšem spolu s *Ostatními a Nezjištěnými*) zahrnuje kromě jiného i neurčité, nezařaditelné náboženské tušení "něčeho nad námi", jakož i propracovaný náboženský individualismus. Pravděpodobně k těmto okruhům se řadí i lidé definitivně nerozhodnutí, náboženští hledači, kteří jimi mohou zůstat trvale nebo kteří nakonec spočinou v konkrétním vyznání či v ateismu. Lze předpokládat, že velkou část tvoří lidé, které by bylo možno označit jako agnostiky, v praktické rovině se však častěji mluví o jednotlivcích nábožensky indiferentních. Uvedená stanoviska by se mohla stát předmětem odborné diskuse a mohla by posloužit jako nabídka v nějakém budoucím výzkumu české religiozity.

Odpověď *Bez vyznání* je v r. 1951 ještě bezvýznamná, prudce roste od šedesátých do osmdesátých let. Máme však k dispozici až stav r. 1991, tedy po čtyřiceti letech. Ve sčítáních na začátku šedesátých, sedmdesátých a osmdesátých let se tato otázka nekladla. Náboženství bylo oficiálně pokládáno za soukromou věc občana a nebylo dovoleno se na ně dotazovat. V devadesátých letech růst zastánců této odpovědi pokračuje ze 40 na 60% obyvatel.

Co je a co není ateismus?

Když se někdo identifikuje jako člověk bez vyznání, bývá často označován, nebo se sám označuje za ateistu. Může jim být, ale může zastávat některý z již popsaných postojů. Být ateistou rovněž může znamenat různé postoje. Pokud bychom postupovali ryze terminologicky, byl by ateismus odmítnutím theismu, jak naznačuje privativní předpona a-. Religionistika však zná i náboženství netheistická. Jsou náboženstvími, protože v nich jde o vztah k (předpokládané) transcendentní skutečnosti, tato skutečnost však nemá personální charakter, nejde o monotheistického Boha ani o polytheistické bohy, bohyně či božstva. Je otázka, jsou-li ryze netheistická náboženství. Nejčastěji se uvádí buddhismus. Ten však ve své théravádové podobě s bohy počítá, i když nejsou předmětem uctívání, a Buddha sám, ač člověk, je jakožto Probuzený i nad bohy. Je *učitelem bohů i lidí*. Mahájána počítá ve svých různých školách kromě pozemského Gautamy Buddha i s jednotlivými buddhy (či celými jejich pantheonem), kteří ve své dharmakáji, tj. ve svém těle zákona, jsou bytostmi spíše nebeskými. Takový je *Avalokitéšvara - Pán milosrdně shlížející* - nebo *Amitábha* (v Japonsku zvaný *Amida*) - buddha nekonečného světla. Buddhovská přirozenost všech věcí bývá personifikována těmito a dalšími postavami jako *Ádibuddha*, *Mahávairočana*. I když postavami, ke kterým se lze modlit a které plní přání, jsou spíše pro prosté lidi a pro vzdělance jsou symbolickými postavami (v meditaci se např. imaginují jejich postavy a pak se rozpouštějí v čirém světle), lze říci, že tím do buddhismu proniká theistický aspekt, ačkoli spíše nejde o Boha stvořitele, zákonodárce, soudce a oplatitele jako v abrahámovských náboženstvích. Podobné je to s taoismem, který se v *Tao te t'ingu* jeví spíše netheisticky (i když Tao je v některých zpěvech personifikováno), ale v náboženském taoismu, který vznikl o nějakých šest staletí později, už je komplikovaná hierarchie božských či kvazibožských bytostí, jako jsou *nebeské čistoty*, *nebeští císařové*, *nesmrtelní* apod.

Význam slova *atheismus* se vyvinul tak, že dnes jde o teoretické popření jakékoli transcendence (snad s výjimkou *sebetranscendence* ve svobodném činu v radikálním humanismu) a praktické odmítnutí náboženství v jeho podobě nejen theistické, ale i netheistické.

Typy ateismu

Atheistický postoj není obvykle jen prostým popíráním, ale také něco tvrdí. Důvody odmítnutí transcendence se liší a také případná diskuse mezi náboženstvím a ateismem vypadá v různých případech různě. Jistěže je riskantní vytvářet nějakou typologii ateismu s nárokem na obecnou závaznost. Čisté typy neexistují v této oblasti stejně jako jinde. Přesto ale má smysl ateistické a ateismu blízké postoje přehledně uspořádat. Především by nemělo docházet k záměně velmi odlišných postojů zahrnovaných pod toto záhlaví.

Atheismus jako osobní postoj nemusí vždy být ateismem důsledným, ostatně stejně jako náboženská víra. Někdy se za ateisty prohlašují lidé, kteří pouze odmítají některé konkrétní náboženství, v našem prostředí nejčastěji křesťanství. Jako ateisté se příležitostně označují lidé, které by test s podrobněji formulovanými otázkami zařadil spíše k lidem nábožensky indiferentním. Zvláštní kategorii tvoří lidé, kteří se v některých výzkumech neoznačují ani za věřící ani za nevěřící (což jsou - jak už jsem ukázal - jiné a poněkud neurčité kategorie) a přihlásí se k odpovědi, že "připouštějí Boží existenci."

Je nutné také rozlišení ateismu *teoretického a praktického*. Je-li totiž náboženství definováno v současnosti spíše jako postoj než jako názor, výklad světa apod., má nepochybně vedle aspektů světonázorových i aspekty praktické, emocionální, vztahové, zvykové apod. Praktický ateismus jako absence náboženského vztahu nemusí být doprovázen teoretickou koncepcí. Člověk programově nenáboženský na úrovni vztahu je prostě ateistou, i kdyby filosoficky připouštěl Boha či jinak pojatou transcendenci. Vyskytuje se rovněž teoretické odmítnutí Boha či transcendence obecně s odůvodněním, že jakákoli myšlenková konstrukce tohoto druhu se ocitá v potížích. V rovině emoce však transcendence nemusí být odmítnuta, může přetrvávat tradiční příslušnost, ale může jít rovněž o náboženské hledačství.

Podle toho, co se na náboženství především odmítá a co se staví proti němu, lze rozlišit dva velmi odlišné typy ateismu, které se běžně nesetkávají. Častější *vědecký*, či možná spíše *scientistický* ateismus spočívá v prohlášení, že náboženská tvrzení jsou v rozporu s tím, co s jistotou prohlašuje věda. Věda se zde činí normativním souborem výpovědí a soudcem nad náboženstvím. Nerozlišují se výpovědi mimovědecké od výpovědí nevědeckých (s ambicí být vědecké, leč v rozporu s vědou) a případně protivědeckých. Náboženské výpovědi jsou spíše mimovědecké, tedy takové, že nepotvrzují ani nepopírají vědecké výpovědi. Co však takto platí obecně, nemusí platit v jednotlivých případech. Scientističtí ateisté extrapolují testovatelné výpovědi vědních oborů a vyslovují neověřené a neověřitelné globální světonázorové výpovědi. Též z hlediska náboženství se evidentně vyskytují razantní kroky za hranice mimovědecké náboženské oblasti do hájemství vědy. Náboženští činitelé posuzují výsledky vědy z hlediska svého pravověří a vyslovují přání, co by věda měla tvrdit a co popírat. V oblasti doteku takto specificky pojatých stylů myšlení, tedy tam, kde na sebe naráží náboženský fundamentalismus a scientistická ideologie, je konflikt vážný. Nejde tam jen o rozpravu specifického typu ateismu s náboženstvím, ale o ostrý konflikt dvou ideologií. Typickým prostředím tohoto konfliktu je jih Spojených států amerických a islámský svět.

Zcela odlišný je *humanistický* ateismus.[8] Nevyjadřuje se k metafyzické otázce o bytí Boha. Interpretuje náboženskou transcendenci humanisticky. Jde o autotranscendenci, o sebezpřekročení člověka ve svobodném tvůrčím činu. Člověk se, např. v interpretaci Jeana Paula Sartra (1895-1980) dotváří.[9] Jeho esence není určující daností, je výsledkem činů. Bůh, i kdyby případně existoval, je zbytečný. Ale ne ve smyslu výroku francouzského fyzika a astronoma Pierra Simona de Laplace (1749-1827), že *Bůh je zbytečnou hypotézou*, nýbrž spíše tak, že Bůh či představa o něm je překážkou lidského sebeuskutečnění a rozvoje. Božská všemoc a božské vševědění, jak se obávají humanističtí ateisté, zcela popírá lidskou svobodu. Člověku se odnímá královská důstojnost a přikazuje se mu, aby se plazil v prachu. Náboženství slouží otrocké mentalitě. Klasikem tohoto typu ateismu je německý filosof Friedrich Nietzsche (1844-1900).

Nemusí však jít o vypjatý individualismus. Sociální varianta humanistického ateismu odmítá odsouvat úsilí o ideální společnost do záhrobí (pod názvy jako Boží království nebo Čistá země[10]). Má za to, že eschatologická naděje demobilizuje masy a činí je neochotnými vést zápas o emancipaci v současnosti. Tato kritika náboženských eschatologických vizí bývá spojena s utopickými projekty, jako je Marxova beztrždní společnost nebo Fukuyamův[11] konec dějin po vítězství liberálního tržního systému. Nutno říct, že tento druh ateismu se obrací v kvazireligiózní uctívání politických entit, tedy v jakési implicitní náboženství. A také je nutno upozornit, že člověk umístěný na trůn uvolněný Bohem z něj záhy sestupuje a stává se produktem přírodních sil.

Ateismus lze zařazovat podle různých dalších hledisek. Populární, teoreticky nezpracovanou formou ateismu je obviňování Boha západních monoteistických náboženství z krutosti.[12] Někdy se zde mluví o akuzativním ateismu. Jeho stoupenci nacházejí v Bibli a Koránu místa, kde Bůh výslovně přikazuje zabíjet, a to i ženy, starce a děti. Striktně odmítají drakonické tresty předepsané náboženským právem (odvozeným z kanonických textů) za delikty, které nám dnes připadají jako banální. K tomu se připojuje též obvinění Boha, který nemůže být dobrý a zároveň všemocný a připouští utrpení nevinných. Mohl by být dobrý, ale neschopný utrpení zabránit, nebo mocný, ale zlý. Vyvozuje se, že tento obraz Boha je falešný, a že tedy Bůh nejspíš není. Není to však důsledný ateismus, protože popírá jen monoteistická, stvořitelská pojetí, nikoli např. náboženství spíše netheistická, sotva je v rozporu s náboženstvími typu např. antického egyptského, řeckého či římského polytheismu, resp. jejich dnešními obdobami.

Zvláštní pozornost si zaslouží křesťanský ateismus, netheistické, nenáboženské pojetí křesťanství, radikální navázání na Rudolfa Bultmanna (1884-1976). Jeho současným důsledným reprezentantem v českém prostředí je Otakar A. Funda (*1943).[13] Katolický teolog zabývající se i religionistickou látkou Tomáš Halík (*1948)[14] pokládá ateismus, možná spíše jistou jeho formu, za vnitřní moment křesťanské duchovní cesty. Shledává analogii sociální a kulturní ztráty Boha a temné noci v pojetí mystiků, zejména sv. Jana od Kříže.

Poznámky

- [1] Dvě hlavní reformační konfese a dvě českého původu nalezneme v publikaci KOL.: *Čtyři vyznání*, Praha: Komenského evangelická fakulta bohoslovecká, 1951.
- [2] Počeštěná verze *hereze* odvozena od původního řeckého *airesis*, znamenajícího *volbu* či *výběr*; užíváno v křesťanství později i obecně pro věroučné odchylky; původně však spíše zdůraznění dílčího aspektu v kontrastu k celistvé tradici.
- [3] V historické souvislosti se konfesionalizaci věnují náznakově v souvislosti s jiným tématem a z teologického hlediska Rudolf ZUBER: *Jan Sarkander v procesu evropské konfesionalizace*, Teologické texty, 2/1995, s. 52-53; důkladně faktograficky SCHINDLING Anton: *Utváření konfesí, konfesionalizace a multikonfesionalita jako základní problém evropských dějin v 16. a 17. století. Nová německá literatura k problematice*, Český časopis historický, 1/2008, s. 80 - 108
- [4] Sčítání lidu, domů a bytů je dlouhodobě koncipováno tak, že se koná každých deset let, na přelomu desetiletí, pokud tomu nezabrání např. válečné události. Pro zdejší situaci je důležité, že jistou kontinuitu můžeme vypočítat pro rok 1950 a pak až pro sčítání v letech 1991 a 2001. Ve třech sčítáních mezitím zákon zakazoval státním orgánům zjišťovat vyznání, které bylo pokládáno za "soukromou věc občana."
- [5] Zdroj Českého statistického úřadu *Obyvatelstvo hlásící se k jednotlivým církvím a náboženským společnostem* on line http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/o/4110-03-obyvatelstvo_hlasic_i_se_k_jednotlivym_cirkvim_a_nabozenskym_spolecnostem, poslední aktualizace 26. 10. 2006, Tab. 1 *Skladba obyvatelstva podle náboženského vyznání v roce 1950 a v letech 1991 a 2001* s komentářem.
- [6] Kategorie registrovaných "církví a náboženských společností" se týká doslova let 1991 a 2001; v roce 1950 jde o analogickou pozici náboženských uskupení se státním uznáním.
- [7] Jejich jakýmsi současným reprezentativním mluvčím je britský biolog, především ve své publikaci Richard DAWKINS: *The God Delusion*, Toronto: CNIB, 2008.
- [8] K humanistickému ateismu píše podrobněji též německý evangelický teolog Horst Georg PÖHLMANN v článku *Der Atheismus als weltanschauliche Herausforderung*, Materialdienst, 3/1996, 67-76 (k tématu kapitola *Der humanistische Atheismus*, s. 74-56).
- [9] Jean Paul SARTRE: *Existencialismus je humanismus*, Praha: Vyšehrad, 2004. [10] Kvazieschatologické "místo" či stav v sanskrtských buddhistických textech pod označením *Sukhávatí*, *Čistá země*, známější v japonské verzi jako *Džódó* (podle názvu masových buddhistických směrů *Džódó šú* a *Džódó šinšú*).
- [11] Francis Fukuyama (*1952) americký spisovatel a filosof ve svém díle *The End of History and Last Man*, London: Penguin Books, 1992.
- [12] Toto pojetí podrobněji probírá PÖHLMANN, op. cit., přímo k tématu je kapitola *Der akkusarische Atheismus*, s. 69-71.
- [13] Mezi více díly tohoto zaměření Otakar A. FUNDA: *Víra bez náboženství*, Praha: Prvokruh, 1994 a též: *Ježíš a mýtus o Kristu*, Praha: Karolinum, 2007.
- [14] Tuto integrující interpretaci ateismu, ale i diskusi s ním nabízí např. ve svých theologických meditacích Tomáš HALÍK: *Noc zpovědníka*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005 (mimo jiných pasáží obsáhle v kapitole *Radost nebýt Bohem*, s. 95-110).

Ivan O. Štampach